

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК [930.1-051:061](100)“20”

Леонід Зашкільняк

ПРО ІСТОРИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА РОЛЬ ІСТОРИКА У СУЧАСНОМУ СВІТІ

У статті розглянуто специфіку творення історичного знання та його ролі у формуванні індивідуальної та колективної історичної свідомості. Підкреслено, що в процесі соціалізації людина та спільнота змушені спиратися і адаптувати досвід минулого, який є застарілий у теперішньому. Історичне мислення здебільшого штовхає людину до ідеалізації минулого (“іншої реальності”) і помилкових спроб будувати на ньому майбутнє (“нову реальність”). Така пізнавальна колізія вимагає від фахових істориків особливої відповідальності: вони покликані конструювати історичне знання, з одного боку, як підстави для соціальної ідентифікації (“біографії”), а з другого – усвідомлювати факт непридатності минулого для розуміння теперішнього і проектування майбутнього, а також віднаходити (відкривати) шляхи зближення людей і спільнот на засадах передусім гуманістичних орієнтирів.

Ключові слова: історична свідомість, історичне мислення, історичне знання, історик, суспільство.

У нинішніх умовах в Україні та й у світі багато говорять про історичне мислення. Щоправда, розуміють цей термін по-різному. У літературі останніх десятиліть історичне мислення трактують здебільшого як категорію дидактичного (навчального) плану [1; 2]. У цьому нарисі йтиметься про історичне мислення, як складову історичної свідомості, властиву як індивіду, так і спільноті, які прагнуть усвідомити себе в сучасному світі, у теперішньому. Тобто, йдеться про філософський, а ще точніше – епістемологічний, а не дидактичний підхід.

Сучасні дослідження переконливо показали, що історична свідомість й історичне мислення є категоріями змінними, котрі зазнають сутнісних змін і трансформацій у процесі пізнання і творення культурних картин світу. Про це переконливо писав ще у 1929 р. видатний знавець проблематики ідеологій Карл Мангайм у класичній праці “Ідеологія та утопія” [3, с. 16–69]. У процесі змін, що відбуваються в навколишньому світі, змінюються і картини світу і уявлення людей про нього. Проте, такі зміни проходять з певним відставанням чи запізненням, оскільки сприйняття “нової” реальності завжди спирається на нагромаджений у попередній час інтелектуальний та культурний капітал, або, іншими словами – історичне мислення та свідомість. Про парадигмальний характер творення наукових картин світу вже давніше писали представники “історичної школи” в наукознавстві, зокрема американський вчений Томас Кун [4]. У ХХ і ХХІ ст., на думку сучасних дослідників, поряд із творенням неklasичної картини світу відбувається також формування нового, неklasичного розуміння історії та історичного мислення. Як історикам, так і широкому загалу важко відмовитись від міцно вкорінених уявлень пошуку в минулому змісту чи

законів, котрі можна екстраполювати у теперішнє і майбутнє. Це неодноразово відзначалось істориками й теоретиками історії [5; 6; 7].

Однак життя і здобутки наукового пізнання змушують нас поступово і неухильно переміщатися в історичний світ з іншими координатами. Ці координати нині добре прописані Йорном Рюзенем, Войцехом Вжосеком та іншими істориками, не кажучи вже про філософів і літературознавців. Вони показують, що, прагнучи зорієнтуватись у сучасному світі, людина звертається до попереднього досвіду поколінь і власного, щоб пояснити його через нарацію (оповідь) [7, с. 15–20]. А В. Вжосек додає: все, що ми беремо з минулого “взято з мислення про минуле, а не з самого минулого”, а посередником між минулою реальністю і мисленням про нього завжди є культура [6, с. 9–10].

З такого тлумачення історії, як історичного знання та історичної свідомості (пам'яті) випливає величезна, якщо не повна залежність історичного мислення від соціально-культурних здобутків попереднього розвитку. Творячи нові історичні тексти, історики, а також і пересічні громадяни використовують досвід минулих поколінь і нагромаджених знань (пересудів) і, якоюсь мірою, намагаються формувати образ теперішнього стану. Зміни в образі відбуваються дуже повільно і складно, враховуючи ефект “інерції” мислення, заснований на прив'язаності людської свідомості до усталених міфів і стереотипів [див: 8, с. 7–35].

Очевидно, фахові історики є важливим чинником формування історичної свідомості й історичного мислення. Використовуючи методи та інструментарій історичного дослідження, вони конструюють нарації, покликані формувати сучасну історичну свідомість та мислення. Їхня соціальна й культурна залежність від попереднього знання не викликає сумнівів. Тому можна сміливо стверджувати, що творене ними знання є культурно й соціально зумовлене. За таких умов було би наївно говорити про існування “історичної правди”, оскільки таких “правд” може бути не одна, а безліч.

Водночас, історична складова є неодмінним елементом ідентифікації й легітимізації як окремої особи, так і культурної спільноти. Без них не можуть існувати ані люди, ані людські спільноти (групи, колективи, етноси, нації, держави). За таких умов історична свідомість і мислення є елементами *sine qua non* їх існування. Існування без історії взагалі позбавлене сенсу, нівелює можливості особи і групи орієнтуватися в житті.

Історичне мислення пронизує всю свідомість людей і спільнот. Але в одних випадках воно творить фантом присутності й провадить до повної маніпуляції свідомістю (політична свідомість), ідеалізму в розумінні “святої віри” в реальність ідеального, тобто ідей, а в інших – є лише підставою для вибору способів соціальної активності, прагматизму. Очевидно, що є безліч проміжних типів між цим двома крайніми. Але в головному всі вони сходяться в прагненні осягнути свої особисті чи чужі (запозичені) ідеальні образи. Історичне мислення (і свідомість) – це завжди ідеалізація минулого (після Р. Колінгвуда доводиться це було б трюїзмом). Іншими словами, історичне мислення й історична свідомість завжди нас виводять на манівці неунікненної ідеалізації, або в світ зниклий і минулий. Його окремі т.зв. “приклади” (взірці) є лише способом запровадити ідеалізовані (нереальні) образи соціальної активності, які мають небагато спільного з реальністю.

Однак не тільки ігнорування факту ідеалізації у процесі “привласнення” минулого складає небезпеку історичного мислення. Існує ще одна прихована небезпека мислення історичними категоріями в оцінці сучасного і проектуванні майбутнього. Про це дуже влучно писав американський історик В. Мак-Ніл – автор свого часу популярного синтезу “Піднесення Заходу” (1963): історики, котрі конструюють свої наукові тексти, потрапляють у пастку неусвідомлюваної

залежності від приналежності до певної суспільної спільноти (родинної, релігійної, етнічної, державної, культурної тощо), в якій сформувались або формуються їх світоглядні позиції. Вільно або невільно вони творять образ минулого з позицій цієї спільноти. Проаналізувавши свій текст через чверть віку після його написання, він підсумував: “Жоден історик не зможе заперечувати, що його бачення минулого віддзеркалює досвід його епохи, залежить від традицій і школи, несе на собі відбиток того часу і місця, в якому він жив”. А характеризуючи свої методологічні позиції, Мак-Ніл ствердив, що вони, “поза сумнівом, [є] відображення моїх особистих забобонів – сімейних, етнічних, класових та інших виявів самоідентифікації та досвіду...” [9, с. 12–13]. А найголовніше, що потребує акцентування, полягає в тому, що, користуючись історичним досвідом, історик обов’язково спирається на минуле уявлення, образи і категорії, “втягаючи” їх в теперішнє і проєктуючи в майбутнє.

Таким чином, виникає складна і неподоланна суперечність (колізія) людського пізнання: живучи у сучасності, ми шукаємо історичне обґрунтування цієї сучасності, користаючись з текстів минулого і, тим самим, переносячи це минуле в сучасність й на його підставі плануючи майбутнє. Ця, часто неусвідомлювана істориками суперечність робить з ними злий жарт: виглядаючи теперішнє і майбутнє, вони мислять в категоріях минулого – досвід минулого змушує істориків (і не тільки) промовляти про сучасне і майбутнє мовою минулого!

Тому маємо й ще одну головну суперечність нашого раціоналізму: індивідуальна і суспільна ідентифікація неможлива без історичного мислення, а це останнє штовхає нас у віджиле і проминуле, а не майбутнє. В цьому полягає трудність й суперечливість праці історика. Це змушує його бути дуже обережним в оцінках і висновках щодо минулих подій. Можливо, на кожному історичному дослідженні треба ставити знак “Обережно, небезпечно для вживання непосвяченими!”?

Яскравим прикладом впливу застарілих міфів і стереотипів на суспільну свідомість, в тому числі в Україні є продовження вживання поняття “велика вітчизняна війна радянського народу” стосовно німецько-радянської та Другої світової війни. Для українського народу з точки зору його історичної суб’єктності ця війна аж ніяк не була “вітчизняною”, оскільки вона торкалася боротьби двох агресорів за територію і населення України й принесла катастрофічні наслідки її народу і країні. Забувають, що метафора “велика вітчизняна війна” вперше прозвучала у виступі радянського диктатора Й. Сталіна у промові 3 липня 1941 р. як обґрунтування єдності “радянського народу”, для багатьох, а може й більшості представників якого СРСР не був “вітчизною”, а лише агресором і поневолювачем. Проте, ця метафора продовжує побутувати навіть в Україні, яка зазнала прямої агресії продовжувача імперської політики СРСР – сучасної Росії.

Не можна не згадати в цьому місці одного з небагатьох чесних російських істориків, який нещодавно відійшов у вічність, Юрія Афанасьєва (1934–2015), який іронічно писав: “Вітчизняна війна, Велика перемога. Заголовні літери, вічні вогні, ритуали, походи – все було підпорядковано тому, щоб увічнити сакральність цієї події, її невідкладність будь-яким сумнівам. Ще б пак: адже народ (частіше за все під ним розуміли російський народ) пів віку тому в черговий раз підтвердив патріотизм і жертвність, а лад – могутність і незламність, держава – велич” [10]. А виступаючи з нагоди 20-річчя “перебудови” в СРСР, Юрій Афанасьєв зазначив, що вся російська та радянська історія сфальсифіковані на 90 відсотків [11, с. 75–76]. І такі приклади можна наводити нескінченно.

Про небезпеки, які криються в історичному мисленні, ще наприкінці XIX і початку XX ст. попереджав видатний чеський філософ, історик і політик Томаш Гаррік Масарик (1850–1937). Його спостереження зберігають актуальність донині. У той час він написав і опублікував відомі праці “Чеське питання” (1895), “Наші сучасні кризи” (1895), “Ян Гус” (1896), “Ідея чеської нації Палацького” (1898) та інші. У них він показав, що зрозуміти минуле з позицій сучасності фактично неможливо, а якщо можливо, то помилково, оскільки саме мислення минулого було відмінним від теперішнього, а, значить, і давній досвід не годиться у сучасних умовах.

Піддаючи критиці романтичні захоплення метра чеської історіографії Франтішека Палацького (1798–1976), Т. Масарик стверджував, що його логіка щодо величі чехів у минулому запроваджує до помилкового висновку, що велич чехів неодмінно повинна повернутися за “законами історичного права”. Але мислення історичними категоріями може мати жахливі наслідки для окремого народу, тому що зводить його до нерозуміння сучасної йому навколишньої реальності [12, с. 107–135]. На думку мислителя, гуманізм, індивідуалізм і реалізм є тими базовими категоріями, котрі необхідні для правильного вибору соціальної поведінки особи і спільноти. Вже ставши на шлях політичної діяльності, у 1902 р. Масарик в спеціальній полемічній роботі нищівно розкритикував погляди чеських політиків і вчених щодо існування якогось вічного і правильного “історичного права”, наголошував, що жодних “історичних” чи інших “вроджених” прав і законів не існує. “Історичне право” було і залишається тільки підґрунтям формування модерних національностей, які розвинулися на культурній та політичній основі цілком в нових історичних умовах виникнення модерних промисловості і засобів комунікації. Тому апеляція до “історичного права” чехів є недоречною – їх завдання виходити зовсім з інших, сучасних (“модерних”) постулатів в оцінці реальних можливостей кожної модерної національності в досягненні політичних цілей [13, с. 12–27].

Гуманістична складова суспільної діяльності отримала подальший розвиток у філософії та антропології XX ст. Її орієнтирами є самопізнання людини і, як наслідок, її “олюднення”, а також “олюднення” соціального середовища. А завдання науки полягає в тому, щоб віднайти і застосувати важелі та інструменти гуманізації людини та середовища її існування. Чи досягло людство в цьому помітних успіхів – це питання надалі залишається без відповіді.

Що в такій ситуації чинити історикові, який формує насамперед історичне мислення і свідомість й продукує значною мірою “отруйні” інтелектуальні продукти, без яких неможливе співжиття спільнот? Над цим питання багато роздумували історики і філософи. Здебільшого вони шукали способи нівеляції позанаукових впливів на творчість істориків і гуманітаріїв з метою отримання “чистого” наукового “продукту” (знання). Сьогодні відомо, що такого знання не існує в природі, кожне знання є культурно “враженим”. Тому чинячи вплив на формування суспільної та індивідуальної свідомості й історичного мислення, історики покликані виконувати якби “подвійну” і дуже відповідальну роботу: з одного боку, презентувати безумовно фахові ідеологізовані (!) історичні знання (ідеологізовані в розумінні інтерпретації фактів з позицій культури своєї спільноти! А іншої і не може бути!), а з другого – прагнути зблизити цінності своєї спільноти із загальнолюдськими, гуманістичними. Це складне завдання, але без його усвідомлення та реалізації історичні праці будуть залишатися “пропагандистськими агітками”, “політичною макулатурою”. Бо для цього й існує історіографія, покликана “охолоджувати” як запал історичних детерміністів, так й історичних скептиків.

Не зайвим буде згадати і послатися на недавні лекції, майже одночасно прочитані восени 2011 р. визначними істориками та інтелектуалами сучасності,

дослідниками історіографії та історичної пам'яті П'єром Нора та Роже Шарт'є. Обидва гранди світової історіографії засвідчили проблемність і суперечність, що виникає в сучасних умовах глобалізації між соціальною свідомістю (пам'яттю) та науковою історіографією. Вони ще раз підтвердили складність взаємодії процесів формування історичної свідомості і науково-історичного знання, яка не нівелюється сучасними можливостями комунікації, а ставить дуже непрості питання, на які треба давати щоденні відповіді: кожна сучасна спільнота вимагає історичної легітимації, що творить соціальну ідентичність, без яких ця спільнота не може існувати; а водночас науково-історичне знання прагне розірвати обмеження ідентичності і усвідомлювати минуле з позицій загальнолюдських, гуманістичних ідеалів, а не окремих спільнотних. Ця суперечність є непереможною за визначенням. Історія завжди залишатиметься виключно соціально-культурною ("спільнотною"), але зовсім не обов'язково науковою.

Проте, наукова історія має своє особливе завдання – зближувати відмінні й різноманітні історії на ґрунті гуманізму, що єдиний здатен спричинити зближення культур або, принаймні, створити підстави для цього. Тільки так історики та їхні історії будуть виконувати здавалось би протилежні та суперечливі соціальні функції – соціально-культурної ідентифікації членів спільноти і зближення культур на основі спільних загальнолюдських цінностей. Фаховий інструментарій для таких перетворень цілком склався в світовій історіографії, але все ще не востребований серед істориків багатьох країн світу, можливо навіть більшості країн світу.

П'єр Нора в своїй доповіді констатував процес поступової "політизації" історії, який, як не дивно звучить, посилюється з настанням епохи позитивізму у ХІХ ст. – архівна ("джерельна") історія, на протигагу деклараціям, затвердила легітимність національної історії. І навіть знаменита французька історична школа "Анналів" не змінила співвідношення між історією і політикою на краще. Всі спроби розірвати цей зв'язок історії і політики донині закінчувались здачею позицій істориками. Тому завдання останніх – змінити ситуацію і розірвати з політикою, "змінити самі основи професії". Історик не повинен заглиблюватись в нетрі історичної тягlosti і бути її гарантом, натомість як *перекладач і експерт із соціального попиту, як бастион проти політичного і громадського тиску історик потрібний як ніколи*, – підводить ризику П. Нора (виділення тут і далі – наші Л.З.) [14].

Не менш важливі думки репрезентує Роже Шарт'є. Констатуючи непересічну увагу до соціальної пам'яті в сучасному світі, він звертається до знаменитої книги Поля Рікера "Історія, пам'ять, забуття" (2000) і відзначає її неперехідне значення в розумінні відмінностей між історією і пам'яттю або пам'яттями. Вчений називає такі головні відмінності між історією і пам'яттю: по-перше, це відмінність між свідченням і документом – свідчення є невіддільним від свідка, а значить і суб'єктивно зафарбованим, документ спирається на різні свідчення і дозволяє бачити подію з кількох ракурсів; по-друге, протиставлення пригадування і репрезентації: пригадування є миттєвим актом, здебільшого викликаним почуттєвими переживаннями, в той час як фахова історична репрезентація є результатом конструювання минулого істориком з допомогою різних ракурсів бачення історичних об'єктів; по-третє, протиставлення творення минулого його ж репрезентації: безпосередній (як віриться) вірності пам'яті (що дуже сумнівно, виходячи з викладеного вище!), протиставляється прагнення до правди історика, який має в своєму розпорядженні *відстань, яка неодмінно вводиться між минулим та дискурсивними формами, потрібними для його репрезентації*. І далі Р. Шарт'є робить висновок, що зв'язки, котрі поєднують пам'ять та історію, є дуже сильними, але ототожнювати їх в жодному разі не можна: пам'ять покликана до життя *екзистенційними потребами спільноти, для*

якої присутність минулого у теперішньому є стрижневим складником конструювання її колективного буття. Історія ж є продукуванням “наукових” висловлювань, зумовлених і контрольованих певними правилами і критеріями інтелектуальної спільноти [15, с. 7–12].

Іншими словами, оминаючи докладний опис цих правил і процедур, історія як фахове історичне знання повинна створювати багатовимірний “людський” образ минулого, позбавлений односторонньої політичної чи ідеологічної заангажованості теперішнього часу. За словами знаного дослідника пам’яті М. Гальбвакса, історія знаходиться в послідовному зв’язку з пам’яттю – там, де “згасає” пам’ять (минуле не переживається), місце пам’яті займає історія, історія розпочинається в цілому тільки там, де закінчується традиція і зникає суспільна пам’ять [16, с. 58–60].

Короткий огляд особливостей і небезпек історичного мислення спонукає до такого висновку: з історією погано, але без неї не можливо. Суспільна (й індивідуальна) свідомість потребує історичних підстав легітимації ідентичності. Але ці підстави народжують “хибне” історичне мислення, яке змушує брати взірці з “іншої” та “інакшої” реальності й переносити їх в теперішнє і майбутнє, тобто вимірювати сучасне минулим. І це є небезпечно для суспільства та його членів, бо заводить на манівці. Вихід, як видається, один: гуманізація історичного мислення і відмова від пошуку “пружин” і “законів” історичного розвитку, “історичної правди”, “історичних прав” тощо. Це означає прагнути дати відповіді на питання “хто я?”, “до якої спільноти / спільнот я належу?”, “які цінності сповідаю?”, “де моє місце в моїй же / моїх же спільноті / спільнотах?”. Історики можуть і повинні давати відповіді на ці питання, дотримуючись лікарської застави “не нашкодь!”, а не шукати і конструювати історичні права і закони, котрі зводять на манівці.

Список використаних джерел

1. Терно С.О. Розвиток понятійних форм історичного мислення школярів у методичній науці 60–80-х років ХХ ст. / Сергій Терно // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 32. – С. 62-69;
2. Kadriye E., Seixas P. New Directions in Assessing Historical Thinking / Ercikan Kadriye, Peter Seixas. – New York: Routledge, 2015;
3. Мангейм К. Идеология та утопия. – Київ, 2008;
4. Кун Т.С. Структура научных революций / Томас Кун. – Москва, 1977;
5. Staley D.J. History and Future: Using Historical Thinking to Imagine the Future / David Staley. – Landham: Lexington Books, 2007;
6. Wrzosek W. O myśleniu historycznym / Wojciech Wrzosek. – Bydgoszcz, 2009;
7. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен. – Львів, 2010;
8. Історичні міфи і стереотипи та міжнародні відносини в сучасній Україні / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2009;
9. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людського суспільства з авторською ретроспективною передмовою / Вільям Мак-Ніл. – Київ, 2002;
10. Афанасьєв Ю. Другая война. История и память. Режим доступу: http://www.yuri-afanasiev.ru/articles/art_1996_59.htm;
11. Лосєв І. Контроль минулого в ім’я влади над майбутнім / Ігор Лосєв // Сучасність. – Київ, 2008. – № 6;
12. Machovec M. Tomáš G. Masaryk / Milan Machovec. – Praha, 1968;
13. Masaryk T.G. Právo historické a přirozené / Tomáš Masaryk. – Praha, 1902;
14. Нора П. Історія як захист від політики. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/117-pier-nora-istoriia-iak-zakhyt-vid-polityky>;
15. Шартє Р. Минуле в теперішньому. Історія, література, пам’ять / Роже Шартє // Європейський світ. – Київ, 2012. – Вип. 3;
16. Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych / Przekład A. Kryczyńska-Pham; wstęp i redakcja naukowa R. Traba / Jan Assmann. – Warszawa, 2008.

Леонид Зашкільняк

ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИЕ И РОЛИ ИСТОРИКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

В статті рассмотрена специфика создания исторического знания и его роли в формировании индивидуального и коллективного исторического сознания. Подчеркнуто,

что в процессе социализации человек и сообщество вынуждены опираться и адаптировать опыт, который является устаревший в настоящем. Историческое мышление в основном толкает человека к идеализации прошлого ("другой реальности") и ошибочных попыток строить на нем будущее ("новую реальность"). Такая познавательная коллизия требует от профессиональных историков особой ответственности: они призваны конструировать историческое знание, с одной стороны, как основания для социальной идентификации ("биографии"), а с другой – осознавать факт непригодности прошлого для понимания настоящего и проектирования будущего, а также находить (открывать) пути сближения людей и сообществ на основе прежде гуманистических ориентиров.

Ключевые слова: историческое сознание, историческое мышление, историческое знание, историк, общество.

Leonid Zashkilnyak

ABOUT HISTORICAL THINKING AND THE ROLE OF HISTORIAN IN THE MODERN WORLD

The article deals with the specific creation of historical knowledge and its role in shaping individual and collective historical consciousness. It is emphasized that in the process of socialization the individuals and community have to rely and adapt the past experience, which is outdated in the present. The historical thinking mostly pushes people to idealize the past ("other reality") and to the false attempts to build the future on it ("new reality"). Such cognitive conflict requires from the professional historians have the special responsibility: they are designed to construct historical knowledge, on the one hand, as a basis for social identity ("biographies"), and on the other – recognize the fact unsuitability of the past to understand the present and future design and find (open) path of convergence of people and communities on the basis of humanistic orientation first of all.

Key words: historical consciousness, historical thinking, historical knowledge, historian, society.